

Борис Черкас

**КРИЛО МУВАЛА І ЙОГО КОРДОНИ.
СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ**

У 1260-х рр. Улус Джучі відділяється від Монгольської імперії і стає окремою державою. В наслідок цього хани були змушені створити додатковий центр влади на заході. Його завдання полягало в тому, щоб охороняти західні володіння і продовжувати завоювання в Європі. Ця реформа децю змінила територіальну структуру держави. Улус Джучі ділився на два великих крила. У свою чергу, кожна з цих частин була розділена ще на два крила. Західне Крило перебувало під владою брата Бату Мувала, а найбільшої могутності досягло за його сина Ногая. У статті реконструюються кордони і показана історія Крила Мувала.

Ключові слова: Монгольська імперія, Улус Джучи, Золота Орда, Ак Орда, Кок Орда, улус, крило, тьма-тумен, ям, каан, хан, беклярбек, темник, нойон, баскак, Чингізиди, Джучиди.

Улус Джучи (Золота Орда) на піку свої могутності середини XIII – середини XV ст. був однією з найпотужніших держав свого часу. До його унікальних особливостей відносять мобільне військо, здатне діяти довгий час на кількох напрямках, урбанізаційні процеси у відкритому степу, систему управління, що ефективно об'єднувала козову та осілу цивілізації, світ лісу, лісостепу та степу і т.п. Проте велика кількість питань, пов'язаних з внутрішнім устроєм цієї держави, залишаються малодослідженими. Однією з таких тем є територіально-адміністративний устрій країни. В даній статті нами проведена реконструкція однієї з чотирьох найбільших областей Улусу Джучи – т.зв. "Крила Мувала", а також визначені приблизні контури зовнішнього кордону Золотої Орди на теренах України.

У 1224 році Чингізхан провів адміністративну реформу, згідно з якою держава поділялася на чотири області – улуси. Їхніми правителями призначалися сини каана – Джучи, Чагатай, Угедей і Толуй. Старший Джучи отримав західну область, яка на той момент складалася з щойно завойованого Хорезму і східного Дешт-і-Кіпчака. Але вже тоді землі, які простягалися на захід, розглядалися як такі, що належать Джучи. Це видно хоча б з того, що після битви на Калці 1223 р. долю взятого в полон київського князя Мстислава вирішував саме старший син каана¹. Цей епізод підтверджує думку про те, що

¹ Золотая Орда в источниках: В 5 т. – Том 3. – М.: "Центр по изучению военной и общей истории", 2009. – С. 223.

саме Джучи керував діями Субедея і Джебе. У цьому ж контексті слід сприймати і повідомлення ал-Джузджані про ставлення Джучи до Кіпчака: "Коли Туші (Джучи), старший син Чингізхана, побачив повітря і воду Кіпчацької землі, то він вирішив, що у всьому світі не може бути землі приємнішої ніж ця, повітря кращого ніж тут, води солодшої ніж тут, лугів її, пасовиськ розлогіших, ніж тут"². Західний похід теж очолював Джучид. І навіть коли Бату зустрів внутрішню опозицію в особі Гуюка та інших, каан підтримав саме Бату³.

Внаслідок Західного походу 1236–1242 рр. і походу Курумиши 1245–1246 рр. Улус Джучи перетворився на найбільшу область Монгольської імперії. Проте його географічне розташування – віддаленість від метрополії, відокремленість до того ж улусом Чагатая, – робило улусного правителя Чжувана, згідно з китайськими джерелами, доволі самотійною фігурою. І якщо Бату сучасники сприймали як одного з наймогутніших представників імперії, то вже його наступник Берке, як видно з єгипетських джерел, виступає як незалежний правитель. Промадянська війна в Монгольській імперії, що спалахнула 1260 р. між синами Толуя – братами Хубілаєм і Аріг-Бугою, остаточно розколола імперію Чингізхана. У цій усобиці Берке підтримав Аріг-Бугу⁴. Однією з важливих причин цього був той факт, що Аріг-Бугу за монгольською традицією було обрано кааном. У той же час Хубілай виступив у ролі людини, що оскаржувала право на престол. І якщо Аріг-Буга уособлював Монголію – метрополію імперії, то Хубілай представляв Китай⁵. Поразка Аріг-Буги ще більше дистанціювала Джучидів від нового центру влади Ханбалика, або Ханбалгасуна (сучасний Пекін)⁶. Поява в Монголії чергового конкурента Хубілая Хайду, нащадка Угедея, створила умови для самотійності Джучидів. Справа в тому, що спершу Менгу-Тимур погодився допомогти каану проти бунтаря. Але згодом розірвав угоду і став на сторону Хайду⁷.

Вже за правління Берке (1257–1266) Улус Джучи де-факто перетворюється на окрему державу. Хан Менгу-Тимур (1266–1280) починає карбувати власну монету, відправляє в осілі області своїх чиновників, проводить новий перепис населення, припиняє надсилати "данину" до Каракорума і роздає землі осілих регіонів за прикладом

² Ал-Джузджані // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 2. – Ленинград: Из-во Академии Наук СССР, 1941 (далі СМІЗО). – С. 14.

³ Золотая Орда в источниках. – Т. 3. – С. 310-311.

⁴ Чулууны Далай. Монголия в XIII – XIV веках. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1983. – С. 34.

⁵ Veronika Maria Seber. Chinabilder in Europa und Nahost 1200–1400 (angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie). – Wien, 2011. – S. 11; Чулууны Далай. Монголия в XIII – XIV веках. – С. 35, 36, 38.

⁶ Там же. – С. 43.

⁷ Там же. – С. 48-49.

каана. Що ж стосується улусів на теренах сучасної України, то вони автоматично перейшли до нової держави – зрозуміло, що цей перехід був технічним. І в подальшому до XV ст. більшість українських земель перебувала саме в складі Золотої Орди.

Згідно з традицією кочовиків, нащадки Джучи розділили Улус Джучи на дві частини – "крила". Західне (праве) крило дісталось керівникові всього улусу Бату, а східне (ліве) відійшло до старшого у роду Орду-Ічена. До початку XIV ст. ці частини жили самостійним життям і були фактично окремими країнами. Однак, правителі лівого крила формально вважалися залежними від володарів правого. У територіальному аспекті праве крило також домінувало – йому належав не лише величезний степовий масив, але й усі осілі регіони, причому не тільки на заході, але й на сході (Хорезм). Навіть кордон між ними проходив, судячи з усього, не по Яіку (суч. Урал), а дещо східніше. Відповідно, Золотою Ордою у цей проміжок часу слід вважати лише праве крило⁸. Наприклад, єгипетські літописці прямо називали Золоту Орду за іменами сарайських ханів: "країна Берке", "країна Узбека". Зрештою, формальна залежність лівого крила поступово трансформується у фактичну, коли Тохта втручається в боротьбу за владу в Кок-Орді, і за його підтримки ханом у тамтешніх землях стає Баян⁹. Остаточо ж ліве крило підпадає під владу правого вже за володарювання Узбека. З цього моменту Золотою Ордою став весь Улус Джучи. Навіть "Велика Замятня" 1359–1381 рр. не змінила існуючого стану речей, оскільки до влади у Сараї прийшов очільник лівого крила Токтамиш. Тому і ярлик, виданий ним Вітовту, був надзвичайно важливим для нащадків, бо надійшов від останнього легітимного правителя всього Улусу Джучи. Наступники Токтамиша вже не контролювали всього Улусу. Як правило, існувало декілька ханів, і легітимність влади кожного з них в очах сучасників була під питанням у залежності від того, кого саме ці сучасники підтримували.

Визначення кордонів Золотої Орди на теренах сучасної України є важкою справою. Головна причина – це брак джерел. Проте окреслити, принаймні у загальних рисах, контури держави в цьому регіоні можливо. Слід відзначити, що Монгольська імперія, а потім Золота Орда не були виключно кочовими утвореннями. Це були держави, в основі яких лежали два світи: кочовий і осілий. Степ становив серцевину країни – її внутрішні регіони. Осілі ж області формували зовнішній контур держави. Кочовики були тією силою, яка створила державу Чингізхана, а у наступні століття саме вони стали одним з головних факторів, завдяки яким осілі народи утримувалися під владою ханів. Якщо кочовики становили військову міць, то осіле населення складало економічну

⁸ Ускенбай К. Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда // Тюркологический сборник, 2005. – М., 2006. – С. 373.

⁹ СМІЗО. – Т. I. – СПб., 1884. – С. 118.

основу країни. Визначаючи кордони держави, на нашу думку, не слід проводити їх виключно по межах розселення кочовиків – вони були лише частиною населення, хоча й державоутворюючою. Територію слід реконструювати по сітці державно-бюрократичного апарату, який був представлений, у першу чергу, намісниками хана – баскаками-даругами та виключно "економічними" чиновниками: митниками, вартівниками, очільниками ямів, отаманами тощо. При цьому більшість осілих регіонів зберегла стару аристократію, династії і управлінські механізми: як князі з числа степових народів правили своїми підданими, так і осілі правили своїми. Що ж стосується держав, які були сусідами з країнами Чингізидів і платили їм данину (але при цьому не входили до ординської адміністративної структури), то, на нашу думку, їх якраз і можна вважати "залежними" чи "васальними".

Виходячи з таких критеріїв, кордон Золотої Орди в період її піднесення можна окреслити таким чином: на заході він захоплював Північну Добруджу, а потім по лівому берегу Дунаю тягнувся до Залізних воріт; звідти вздовж Карпатських гір йшов до верхів'їв Серету, Пруту і Дністра; по правому берегу Дністра кордон спускався до Бакоти і далі переходив на лівобережжя річки. Описуючи війни Данила Галицького проти болохівців і ординців, літопис оперує такими географічними назвами: при поході Курумиши та Бурундая на Галицько-Волинську державу першими під удар потрапляють Шумськ і Кременець¹⁰; у відповідь руські війська атакують Бакоту, причому тут захоплюють баскака, Меджибіж і регіон Побужжя з "людьми татарськими", Городок, Семоч "і всі міста, що сидять за татарами, Городеск і по Тетереві до Жидичева"¹¹. Отже, бачимо, що межею Монгольської імперії були верхів'я Серету, Південного Бугу, Горині і Смотрича (не виключено, що це пояснювалося наявністю тут степового ареалу). Далі кордон мав проходити по р. Случ на північ. По-перше, це видно з факту входження Київської землі до складу Монгольської імперії, а Случ якраз і була кордоном князівства з боку Волині. По-друге, підтвердженням цьому є історія з походом Данила Галицького на Звягель у 1257 р. Тоді він і Міндовг уклали договір про спільний наступ на Київ. І першим містом, яке зазнало нападу Данила Галицького, був саме Звягель, розташований на Случі¹². Київщину монголи включили до держави, і навіть перших баскаків зустрічаємо саме тут – якраз під час падіння стольного міста¹³.

¹⁰ Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 117, 124

¹¹ Там само. – С. 117, 120. Про ці події та географію згаданих населених пунктів детальніше див.: *Котляр М.Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. – С. 251-253.

¹² Галицько-Волинський літопис... – С. 120.

¹³ Золотая Орда в источниках. – Т. 3. – С. 310.

Для реконструкції північної частини кордону звернемося до праці О. Русиної. Дослідниця проаналізувала функціонування урядів старця і отамана у ВКЛ у XVI ст. і побачила у цьому відгомін розмежування Золотої Орди і Литви. Відповідно, кордон мав проходити по Чорнобильському і частині Овруцького повіту. Мозирський і Любецький повіти не входили до складу держави Джучидів¹⁴.

У повідомленні літопису про поїздку Данила Галицького до Бату сказано, що приводом до неї стала вимога Мауці (у літописі – Могучий) віддати Галичину¹⁵. Але сусідніми ординськими землями керував Курумиши. З цього випливає, що Мауці викликав Данила як посадовець, що у владній ієрархії знаходився нижче за Бату (так само як і Бату був останньою владною ланкою перед кааном). Характерно, що П. Карпіні, називаючи улусних правителів, також говорить, що Мауці стоїть "вище Коренци (Курумиши)", але при цьому папський посол не пояснює, в чому суть цієї вищості¹⁶. Однак, після від'їзду посланника папи зі ставки Курумиши до Бату, оточення Карпіні було відправлене до Мауці. Важливо, що маршрут повернення Карпіні додому мав такий вигляд: каан – Бату – Мауці – Курумиши – Київ¹⁷.

Виникає питання: хто ж приховується під іменем Мауці-Могучий? М. Сафаргалієв припускає, що Мауці і є Мувал¹⁸ (вочевидь, виходячи з того, що Бейбарс і Еннувері його називають Мувалом, а Елайні – Моголом¹⁹). В. Трепавлов у своїй останній праці з історії Золотої Орди припускає, що Мауці не є Чингізидом²⁰. Іншої думки дотримується Р. Почекаєв. У своєму дослідженні він, спираючись на повідомлення Рашид-ад-діна, стверджує, що Мауці є сином Чагатая²¹. За співзвучністю імен з дітей Чагатая на цю роль підходять лише Мутуген та Муджи Яя, але перший з них загинув ще за життя діда. Важливо й те, що Рашид-ад-дін не згадує про правління представників роду Чагатаєвичів в Улусі Джучи. Тож, на нашу думку, з огляду на конфронтацію цього роду з Джучидами така ситуація є малоімовірною.

Як бачимо, у лівому крилі поділ на менші крила був досить чітким. У правому ж крилі Мувалова частина не була настільки яскраво виділена. Це було зумовлено кількома причинами. По-перше, Бату

¹⁴ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 82-84. Карті повітів і їх поселень див.: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007.

¹⁵ Галицько-Волинський літопис... – С. 109.

¹⁶ Плано Карпини. История Монголов. – СПб., 1911. – С. 48.

¹⁷ Там же. – 1911. – С. 60-61.

¹⁸ М. Сафаргалієв використовує ім'я у варіанті Мовал (Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 42).

¹⁹ СМІЗО. – Т. 1. – С. 109-121, 150-156, 503; Т.2. – С. 57.

²⁰ Трепавлов В.В. Золотая Орда в XIV столетии. – М., 2010. – С. 31.

²¹ Почекаев Р. Батый. Хан, который не был ханом. – Москва – СПб., 2006. – С. 76, 156.

дісталися нещодавно завойовані землі. Крім того, з кожним роком зростала небезпека з боку сусідів, що вимагало від нього відповідної концентрації сил, яких не вистачало для придушення повстань та боротьби із зовнішніми загрозами. І якщо велике праве крило (Ак Орда) хоча й із труднощами, але панувало над ситуацією, то у нащадків Мувала в перші роки володарювання в Європі сил і можливостей для цього було замало. Яскравим прикладом можуть слугувати безрезультатні спроби Курумиши, якого, очевидно, підтримували сусідні улуси, справитися з Галицько-Волинською державою²². Слабкість крила Мувала спричинювалася й іншими факторами. Зокрема, частина його областей роздавалася не лише Муваловичам, але й дітям його старших братів. Так, частина Правобережної України була віддана сину Орди-Ічена – Курумиши (принаймні, у родословній Джучи, поданій Рашид-ад-діном, під цим іменем фігурує лише нащадок Орди-Ічена²³). Крим належав Шибану²⁴, а придонські терени взагалі "не-чингізиду" князю Картану, який, щоправда, був зятем Бату (одружений з його сестрою)²⁵. Таким чином, три старших брати не лише формально очолили крила, але й забрали більшість земель Мувалового крила. При цьому зібране "антиєвропейське" військо очолював Курумиши. Навіть під час проїзду представників західних держав, як видно на прикладі Данила Романовича і П. Карпіні, не обов'язковим було відвідування Мауці. Не слід забувати, що такі зустрічі передбачали подарунки²⁶, цінність яких визначалася передусім статусністю очільника цілком конкретної області.

У подальшому Бату, на нашу думку, взагалі здійснив спробу централізувати владу в Ак Орді. Вже Рубрук звернув увагу на те, як Бату змусив Берке посунути свій улус з вигідного "кавказького" шляху, щоб прибутки з нього надходили лише до скарбниці Бату²⁷. Цьому не завадило навіть те, що каан Менгу передав Грузію в уділ Берке²⁸. Крило Мувала Бату віддав своєму синові Сартаку – для Рубрука, який подорожував 1253 р., уособленням монгольської влади над західними володіннями був саме Сартак²⁹. Нащадки ж Мувала, скоріш за все, отримали землі безпосередньо у володіннях Бату, ближче до столиці.

²² Котляр М. Ф. Нариси воєнного... – С. 251-252; Почекаєв Р. Батый... – С. 264-266.

²³ СМІЗО. – Т. 2. – С. 46.

²⁴ Исхаков Д.М. О клановом составе первоначального удела Шибана // Золотоордынское наследие. – Казань, 2009. – Вып. 1. – С. 25.

²⁵ Иоанн де Плано-Карпини. – 1911. – С. 48.

²⁶ На це звернув увагу П. Карпіні: «...І хоча ми дали йому дуже багато, але йому цього здалося недостатньо... він попросив більше...» – і далі: «Поїхали до Коренци, який знову також попросив у нас дарів» (Іоанн де Плано-Карпини. – 1911. – С. 47, 60).

²⁷ Вильгельм де Рубрук. СПб., 1911. – С. 95.

²⁸ Золотая Орда в источниках. – Т. 3 – С. 187-188.

²⁹ Вильгельм де Рубрук. – С. 67.

Недарма пізніше Ногай мав володіння на схід від Волги біля Яіка³⁰. Загалом, його послання і доручення, отримані від Бату, вказують, що останній намагався тримати своїх родичів поближче до себе, натомість відправивши Муваловичів під приводом участі в завоюванні Ірану 1256 р. на допомогу Хулагу.

Після приходу до влади Берке "українське" крило знову дістається нащадкам Мувала – його онуку Ногаю. Припускаємо, що однією з причин відносно легкої розправи Берке з Батуїдами – Сартаком і Улагчи, була підтримка з боку інших Джучидів, невдоволених політикою Бату.

Саме за правління Ногая крило Мувала підвищує своє значення. Недарма літописці, які були досить уважними до титулатури ординців, називали Ногая царем³¹. У даному випадку це не перебільшення, а констатація факту. У владній вертикалі Джучидів Ногай зайняв місце, рівне місцю Шибана у великому лівому крилі. Відповідно, як для підданих Джучидів, так і для сусідніх країн, що платили данину Золотій Орді, з'явився новий центр влади. Г. Пахімер так пояснював самостійність Ногая: "І, бачачи квітучі землі і народи, що були спроможні створити свою самостійну державу, він звернувся проти тих, хто послав його, і прийняв владу над тими народами"³². Отже, як свідчить ця цитата, греки з одного боку не розуміли причин самостійності Ногая, але з іншого чітко вловили державницький потенціал народів, які заселяли землі сучасної України.

Поразка Ногая призвела до втрати крилом Мувала свого значення. Спочатку Тохта віддав його своєму братові Бурлюку, якому, вочевидь, дісталася і посада беклярбека: не випадково саме він очолював війська, відправлені проти Джекі, а пізніше – Каракісека³³. Але ставка Бурлюка розташовувалася не на Дунаї, а в районі Дону. Це видно з повідомлення про заколот Сарайбуги і Турая. Невдовзі після перемоги Тохти молодший (і на той момент єдиний) син Ногая Турай звернувся до Сарайбуги з пропозицією організувати заколот проти хана. Сарайбуга погодився, і вже разом з Ногаєвичем відправився до Бурлюка, який був його братом. Однак, звернення до нього було продиктоване не лише родинними зв'язками, але й тою силою, якою він володів як правитель крила Мувала. Згідно з повідомленнями джерел, Сарайбуга, щоб дістатися ставки брата, перейшов по кризі Волгу, а потім, залишивши військо, приїхав до Бурлюка³⁴.

³⁰ СМІЗО. – Т. 1. – С. 117.

³¹ Симеоновская летопись // Полный сборник русских летописей (далі ПСРЛ): в 43 т. – Т. 18. – 1913. – С. 79.

³² Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 287.

³³ СМІЗО. – Т. 1. – С. 119.

³⁴ Там же. – С. 118-119.

Отже, аби дістатися до його ставки, заколотникам навіть не знадобилося переходити Дон. Хто очолював крило Мувала після Бурлюка, нам не відомо.

За часів Узбека влада в "українському" крилі мала бути віддана не Чингізиду, а комусь з емірів, що відповідало внутрішнім змінам, яких зазнала структура влади держави за цього хана. Узбек, намагаючись не допустити появи конкурентів, віддавав ключові посади в державі емірам. Традиція віддавати крило не Чингізидам, започаткована Узбеком (якщо її не ввів Тохта після Бурлюка), продовжилася за його нащадків. Так, при Бердібеці на чолі правого крила став Мамай. Цікаво, що і центр влади області зосередився поблизу Дніпра³⁵. Саме за Мамає крило Мувала знову набуває свого значення. На період "Великої Замятні" воно виступає як самостійна держава. Токтамиш, прийшовши до влади, змушений був повернутися до традицій XIII ст. За його правління крило Мувала очолюють знову Чингізиди. Так, у 80-х – на початку 90-х рр. XIV ст. тут править Бек Булат, центр переміщується до Солхатської тьми. У 1391 році Бек Булат виступає проти Токтамиша, отже, за часів Ногая та Мамає "українське" крило виступало суб'єктом політичних відносин. Після поразки Бек Булата, ймовірно, крило очолив Таш-Тимур. У боях проти Тамерлана 1395 р. на Кавказі він знаходиться серед володарів крила Мувала, і вже у джерелах XV–XVI ст. він згадувався як один з "давніх" ханів³⁶.

Під час розгрому Золотої Орди у 1395–1396 рр. для нищення областей крила Мувала Тамерлан підготував окремих похід, очолюваний ним самим³⁷. Наступні міжусобні війни, які розтягнулися на десятиріччя, призвели до того, що Мувалове крило фактично припинило існувати як адміністративно-територіальна одиниця. Кожен хан зі своєю ордою кочував по землях колись єдиної країни, вишукуючи можливості закріпитися на захоплених територіях. За землі, які раніше охоплювало крило, йшла боротьба між заволзькими ханами і ставлениками ВКЛ.

Крило Мувала мало ще одну особливість. Нерідко його правителі або улусбеки з його території були одночасно беклярбеками – командувачами всієї армії Золотої Орди. Курумиши очолював військо з шести туменів. На той момент це було усе військо Бату. У різні роки цю посаду обіймали Ногай, Бурлюк і Мамай. Не виключено, що Бек Булат, а за ним Таш-Тимур теж були беклярбеками. На жаль, відсутність цільного комплексу джерел не дає можливості зробити висно-

³⁵ Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования // Тюркологический сборник, 2006. – М., 2007. – С. 117-121.

³⁶ Детальніше див.: Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). – К., 2006.

³⁷ СМІЗО. – Т. 2. – С. 121, 179.

вок, чи була це постійна практика. Саме геополітичне розташування крила вимагало від ханів утримувати тут значні сили, на відміну від лівого крила, яке фактично було внутрішнім, отже, безпосередньої загрози для нього не існувало. Війни ж на Кавказі були для Золотої Орди наступальними. Інша ситуація була у володіннях Джучидів від Дону на захід. По-перше, осілі регіони з півночі і півдня "здавлювали" степові улуси. По-друге, за ними лежали володіння незалежних чи напівзалежних монархів – Болгарська, Волоські, Угорська, Польська, Литовська і Галицько-Волинська держави. Усі вони потенційно були небезпечними для ординців. Періодично Золота Орда вступала у боротьбу то з однією, то іншою країною, і врешті-решт наступ цих сусідів у поєднанні з сепаратизмом підкорених народів став фатальним для крила Мувала.

Межі цього крила лише частково збігалися з державним кордоном, оскільки осілі області належали спочатку Каракоруму, а потім Сараю. Таким чином, якщо в Придунав'ї кордони збігалися, то на правобережжі Дніпра державний кордон проходив південніше болохівців по кордону улусу Курумиши. Те саме стосується і лівобережжя. На Кримському півострові кордоном крила була південна межа Солхатської тьми.

Спробуємо реконструювати східну межу крила Мувала. Першим, хто подав опис розташування володінь Улусу Джучи, був П. Карпіні. В. Єгоров на основі повідомлення П. Карпіні висунув припущення, що кордон між володіннями Мауці і Катрана мав проходити по правобережжю Дону, а у верхній частині по Сіверському Дінцю³⁸. Цей же регіон виступає межею під час виступів Ногая. Конфлікт 1283–1285 рр. між рильським (Олег) і липовецьким (Святослав) князями і курським баскаком Ахматом фактично вилився у протистояння Ногая і Туда-Менгу (хоча фактично хан не управляв країною). А. Зайцев спірний регіон локалізує верхів'ями Сіверського Дінця, Сейму і Псла³⁹. Отже, йдеться про верхню течію Сіверського Дінця. З опису подій 1292 р. відомо, що Ногай, рушивши на зустріч Туле Бузі, спочатку перейшов Дніпро, а потім, приєднуючи інших емірів (відповідно, пройшовши східніше), наблизився до ставки хана. Під час переговорів на Туле Бугу несподівано напав Тохта, і, вбивши правителя Золотої Орди, швидко відступив за Волгу, при цьому Дон в джерелах не фігурував⁴⁰. Отже, Туле Буга чекав Ногай на лівобережжі Дону.

³⁸ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 2008. – С. 164.

³⁹ *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X-XIII вв. – М., 2009. – С. 215 (мапа № 5).

⁴⁰ СМІЗО. – Т. 2. – С. 69-70.

Тепер подивимось на події війни Ногая і Тохти. Наприкінці 1290-х рр. на чергове послання Тохти Ногай відповів: "Наші (вояків Ногая) коні хочуть пити і ми хочемо напоїти їх водою з Дону"⁴¹. Отже, з кількох великих річок, що віддаляли володіння Ногая і Тохти, саме Дон визначається як прикордоння. Взимку 1298 р. Тохта з військом наблизився до Дніпра, проте, коли постало питання про тривалу дислокацію, навесні знову ж таки відступив до Дону⁴². У тому ж році між противниками відбулася битва на річці Яса (на це вказує Бейбарс)⁴³ чи у місцевості Бахтіяр (за повідомленням Рашид-ад-діна)⁴⁴. Обидві згадки відзначають, що це сталося біля Дону. Рашид-ад-дін повідомляє, що це сталося на березі ріки ("місцевість Бахтіяр на березі річки Тан")⁴⁵. Єгипетський літописець зазначає, що Дон був у тилу Тохти⁴⁶. В. Тізенгаузен припустив, що Яса є Акаем, притокою Сіверського Донця. Важливою тут є характеристика місцевості, дана Бейбарсом. Він свідчив, що Яса знаходилася між володіннями (тобто крилами) Ногая і Тохти.

Як бачимо, саме Дон і Сіверський Донець вимальовуються в образі східного кордону крила Мувала. Більш точно визначити, як саме проходила межа, на нашу думку, може допомогти опис поїздки митрополита Пімена (1389 р.) в Константинополь (сюжет про рух по Дону)⁴⁷ і його аналіз, здійснений К. Кудряшовим⁴⁸. У травні посольство Пімена минуло "Велику Луку" і пройшло "царев улус Сарихозин". Наступного дня митрополит вже пропливав повз "Бек-Булатів улус", через день минув улус Ак Бугі і за три дні був уже в Азові⁴⁹. К. Кудряшов визначив, що "Велика Лука" є місцем, де Дон "круто змінює широтний напрямок на меридіанальний". Отже, володіння Бек-Булата Пімен міг бачити у районі р. Чир. Таким чином, на 1389 р. східна межа крила Мувала проходила по межиріччю Сіверського Дінця і Дону. Зараз важко сказати, чи це була звичайна східна межа крила, чи Бек-Булат, який у тому ж році підняв своє перше повстання проти Токтамиша⁵⁰, просунув свої володіння східніше. Тут слід звернути

⁴¹ СМІЗО. – Т. 1. – С. 110; *Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 45.

⁴² СМІЗО. – Т. 2. – С. 71.

⁴³ СМІЗО. – Т. 1. – С. 111.

⁴⁴ СМІЗО. – Т. 2. – С. 71.

⁴⁵ Там же. – С. 71.

⁴⁶ СМІЗО. – Т. 1. – С. 111.

⁴⁷ Книга хоженый. Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – С. 289.

⁴⁸ *Кудряшов К. В.* Половецкая степь. – М., 1948. – С. 26.

⁴⁹ Книга хоженый... – С. 289.

⁵⁰ *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. – Казань, 2003. – С. 110, 111.

увагу на той факт, що Пімен бачив "татар же багато по обидва боки ріки Дон. В четвер же пили повз Бек-Булатів улус і бачили таку велику кількість татарської худоби, що важко собі і уявити: вівці, кози, воли, верблюди, коні" у травні⁵¹. Подорож Пімена відбувалася весною. У цю пору року кочовики зі степів Лівобережжя України, як правило, переміщувалися до Азовського моря і Дону. Але на літо, як відомо, кочовики підіймалися на північні пасовиська. Отже, у межиріччі Сіверського Дінця і Дону літні кочівлі мали знаходитися в районі Осколу, можливо, сягаючи Тихої Сосни. Недарма саме там відбувся вже згаданий конфлікт руських князів і баскака Ахмата. Таким чином, наявні джерела дають підстави стверджувати, що східна межа крила Мувала проходила по р. Дон (нижня течія) і лівобережжю Сіверського Дінця.

ЧЕРКАС Б. Крыло Мувала и его границы. Попытка реконструкции. В 1260-х годах Улус Джучи отделяется от Монгольской империи и становится отдельным государством. В результате ханы были вынуждены создать дополнительный центр власти на западе. Его задача состояла в том, чтобы охранять западные владения и продолжить завоевания в Европе. Эта реформа несколько изменила территориальную структуру государства. Джучи Улус делится на два больших крыла. В свою очередь, каждая из этих частей была разделена еще на два крыла. Западное Крыло находилось под властью брата Бату Мувала, а наибольшего могущества достигло при его сыне Ногае. В статье реконструируются границы и показана история Крыла Мувала.

Ключевые слова: Монгольская империя, Улус Джучи, Золотая Орда, Ак Орда, Кок Орда, улус, крыло, тьма-тумен, ям, каан, хан, беклярбек, темник, нойон, баскак, Чингизиды, Джучиды.

CHERKAS B. Muval's Wings and his attempt to reconstruct the border. In the 1260's. Jochi Ulus separated away from the Mongol Empire and Ulus become an independent state. As a result, khans were forced to create second center of power on the west. His task was to guard the western possessions and continued conquest in Europe. This reform met the territorial structure of the state. Jochi Ulus divided into two large wings. In turn, each of these pieces were divided into two wings. Western ownership was in possession of Muval's Wings. Head of the wing in the second half of the 13 cent. was Muval's son Nogai. The article reconstructs the border. Show history of Muval's Wings.

Keywords: The Mongol Empire, the Ulus of Jochi, the Golden Horde, the Ak Orda, Kok Horde, Ulus, wing, Tumen, Yam, Khagan, Khan, beklyarbek, temnik, noyon (noyon), baskak, Genghisides, Jochids.

References:

Aleman' Agusti. (2003). *Alany v drevnikh i srednevekovykh pis'mennykh istochnikakh*. Moskva: Menedzher. [in Russian].

Cherkas B. (2006). *Ukraina v politychnykh vidnosynakh Velykoho kniazivstva Lytous'koho i Kryms'koho khanatu (1515–1540)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

⁵¹ Книга хожений... – С. 289.

- Chuluuny Dalaj. (1983). *Mongoliya v XIII – XIV vekakh*. Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury. [in Russian].
- Egorov V.L. (2008). *Istoricheskaya geografiya Zolotoj Ordy v XIII – XIV vv.* Moskva. [in Russian].
- Halys'tko-volyn's'kyj litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar.* (2002). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Grigor'ev A. P. Istoricheskaya geografiya Zolotoj Ordy: mestopolozhenie gorodov, ix naimenovaniya. *Tyurkologicheskij sbornik*. (pp. 117-121). [in Russian].
- Iskhakov D.M. (2009). O klanovom sostave pervonachal'nogo udela Shibana. In *Zolotoordynskoe nasledie. Sbornik statej. Issue 1.* (pp. 24-30). [in Russian].
- Klepatskij P.G. (2007). *Ocherki po istorii Kievskoj zemli. Litovskij period.* Bila Cerkva. [in Russian].
- Kniga khozhenij. Zapiski russkikh puteshestvennikov XI–XV vv.* (1984). Moskva. [in Russian].
- Kotliar M.F. (2010). *Narysy voiennoho mystetstva Davn'oi Rusi.* Kyiv: Nash chas. [in Russian].
- Kudryashov K. V. (1948). *Poloveckaya step'.* Moskva. [in Russian].
- Mirgaleev I.M. (2003). *Politicheskaya istoriya Zolotoj Ordy perioda pravleniya Toktamysh-khana.* Kazan': Alma-Lit. [in Russian].
- Pochekaev R. (2006). *Batyj. Khan, kotoryj ne byl khanom.* Moskva – St.Peterburg: AST, Evraziya. [in Russian].
- In *Puteshestvie v vostochnye strany.* St.Peterburg: Tip. A. S. Suvorina. [in Russian].
- Rusyna O. (1998). *Sivers'ka zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovs'koho.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Safargaliev M. G. (1960). *Raspad Zolotoj Ordy.* Saransk. [in Russian].
- Seber Veronika Maria. (2011). *Chinabilder in Europa und Nahost 1200–1400.* Wien.
- Simeonovskaya letopis' (1913). In *Polnyj sbornik russkikh letopisej.* (Vol. 18). [in Russian].
- Tizengauzen V.G. (1884). *Sbornik materialov, otnosyashhixsya k istorii Zolotoj Ordy.* Vol.1. Izvlecheniya iz sochinenij arabskikh. St. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk. [in Russian].
- Tizengauzen V.G. (1941). *Sbornik materialov, otnosyashhixsya k istorii Zolotoj Ordy.* Vol. 2. Izvlecheniya iz persidskix sochinenij. Moskva - Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
- Trepavlov V.V. (2010). *Zolotaya Orda v XIV stoletii.* Moskva: Kvadriga. [in Russian].
- Uskenbaj K. Ulusy pervykh Dzhuchidov. Problema terminov Ak-Orda i Kok-Orda. In *Tyurkologicheskij sbornik*, 355-382. [in Russian].
- Veselovskij N.I. (1922). *Khan iz temnikov Zolotoj Ordy Nogaj i ego vremya.* Petrograd. [in Russian].
- Zajcev A.K. (2009). *Chernigovskoe knyazhestvo X-XIII vv.* Moskva. [in Russian].
- Zolotaya Orda v istochnikakh.* (2009). Vol. 3. Moskva: Centr po izucheniyu voennoj i obshhej istorii. [in Russian].